

UOT:94.(479.24).

**XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA TÖRƏDİLƏN SOYQIRIM
CİNAYƏTLƏRİNDƏ “TÜRK LÜK MƏSƏLƏSİ” ƏSAS AMİL KİMİ**

dosent Şixəliyev Emin Arif oğlu
Naxçıvan Dövlət Universiteti
emin.amea@yahoo.com
eminarif@ndu.edu.az

Xülasə: Qədim türk yurdu olan Naxçıvan Azərbaycanın ən qədim məskənlərindən biridir və dünya sivilizasiyasının əski mərkəzlərindəndir. Bu diyar uzun illərdən bəri böyük güclərin, eyni zamanda ermənilərin maraq dairəsi içərisində olmuşdur. Çünki Naxçıvan türk dünyası arasında önəmli bir körpüdür. Ermənilərin Azərbaycana və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvana qarşı ərazi iddialarının və törədilən cinayətlərin səbəbləri tamamilə ideoloji, psixoloji və siyasi xarakterlidir. Məqalədə arxiv sənədlərinə əsasən erməni iddialarının Azərbaycan, xüsusilə də Naxçıvan üzərindəki təsirləri araşdırılmış, Naxçıvanın geosiyasi vəziyyəti və türk dünyasında kəsb etdiyi əhəmiyyət təhlil edilmişdir. Arxiv sənədləri XX əsrin əvvəllərində rus və ingilis siyasəti çərçivəsində dəstəklənən, pul, silah və sursatlarla tədarük edilən ermənilərin Azərbaycanda və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvanda soyqırım gerçəkləşdirdiklərini sübut etməkdədir. Bu cinayətlərin törədilməsində türklük məsələsi əsas amillərdən bir olmuşdur.

Açar sözlər: Naxçıvan, türklük məsələsi, ermənilər, soyqırım, böyük güclər

Keywords: Nakhchivan, Turkishness factor, Armenians, genocide, Great Powers.

Ключевые слова: Нахчыван, фактор турецкости, Армяне, геноцид, великие державы.

Giriş

Məlum olduğu kimi, geosiyasi mövqeyi baxımından böyük bir əhəmiyyət kəsb edən Naxçıvan diyarı bütün Türk Dünyasını bir-birinə bağlayan bir koridor və əlaqələri təmin edən körpü vəzifəsini ifa edir. Dahi Atatürkün ifadəsilə, Naxçıvan “Türkün qapısı”dır. Bu qapının açıq olması demək, Türk Dünyasının beynəlxalq siyasətdə güc qazanması, Türk Dünyasını formalaşdıran dövlətlərin güclü olması mənasına gəlir. Məhz bu baxımdan XX əsrin əvvəllərində “Türk qapısı”nı aradan qaldırmağa çalışan böyük güclər ermənilərə hərtərəfli hərbi və maddi yardım göstərərək bölgədəki türk izlərini silməyə çalışmışlar. Böyük güclərin Azərbaycanla bağlı geosiyasi maraqları, bu kontekstdə onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanla bağlı planları “tarixi Şərq məsələsi”nin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi xarakterizə olunmalıdır. İnkaredilməz faktdır ki, tarixən hər bir böyük güc öz imperialist siyasətini həyata keçirərkən müxtəlif bəhanələrdən və amillərdən istifadə etmişdir. Hal-hazırda dünyada baş verən hadisələrdə, böyük güclərin geosiyasi maraqlarında da bu amilləri müşahidə etmək mümkündür. XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın, İngilətarənin və ABŞ-ın Cənubi Qafqazda öz geosiyasi maraqlarını həyata keçirməsində başlıca rol oynayan amillərdən biri məhz ermənilər idi. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər bu dövlətlərin geosiyasi maraqlarının icrasına çevrilsələr də, öz növbəsində dünyanın bu böyük güclərindən gələcəkdə qurulması planlaşdırılan “Ermənistan dövləti” üçün öhdəliklər tələb etmişdilər. Yəni böyük güclərlə ermənilər arasındakı əlaqələrə bir növ “qarşılıqlı istifadə və faydalanma” münasibətləri çərçivəsində yanaşıla bilər. Müxtəlif dövrlərdə ermənilərdən faydalanaraq qarşılıqlı əməkdaşlıq çərçivəsində formalaşan böyük güclərin siyasətləri Qafqazdakı Azərbaycan türkləri, o cümlədən naxçıvanlılar üçün fəlakət mənbəyi olaraq ortaya çıxmış və minlərlə azərbaycanlının ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qalmalarına səbəb olmuşdur. Halbuki ermənilər bütün dünyada “məzlum obraz”

nümayiş etdirərək, XX əsrin əvvəllərində özlərinin soyqırımına məruz qaldıqlarını önə sürür və bu iddianın təbliğatını aparırlar.

Erməni milli düşüncəsi, qondarma soyqırımı iddiaları, beynəlxalq siyasətdə erməni məsələsi: 1915-ci il hadisələri ermənilərin milli düşüncəsində “Böyük Fəlakət – Meds Yeqhern” (20, s. 3), Qərb dünyasında isə “tarixdə soyqırımına məruz qalmış ilk xristian millət” olaraq xarakterizə olunur. Məhz bu düşüncənin təsiridir ki, ermənilər Qərb xristian dünyasından ilham alaraq hər il aprel ayının 24-də soyqırımı iddialarını bütün dünya ölkələrinin, xüsusilə də böyük dövlətlərin parlamentlərinin gündəminə gətirirlər. Halbuki ermənilərin iddia etdikləri bu hadisə soyqırımı olmayıb, Osmanlı dövlətinin öz təhlükəsizliyi naminə erməni üsyanlarının və türklərə qarşı törədilən qırğınların qarşısını almaq üçün hazırlamış olduğu müdafiə tədbiri idi. Belə ki, 24 aprel 1915-ci ildə erməni komitələri və partiyalarının fəaliyyətinə son verilmiş, İstanbulda yüzlərlə erməni terroristi həbs edilmişdir. Bəzi tədqiqatçılara görə, bu rəqəm **2345** (12, s. 213; 19, s. 146), digərlərinə görə isə **235**-dir (11, s. 88; 26, s. 78). Yəni burada heç bir ölüm və cinayət hadisələrindən söhbət gedə bilməz. Ermənilər komitə üzvlərinin həbs edildiyi 24 aprel tarixini soyqırımı günü elan etmişlər. Əgər söhbət Osmanlılar tərəfindən ermənilərin təhcirindən gedirsə, onların yerlərinin dəyişdirilməsinə qərar verilən Təhcir (Köç) Qanunu 27 may 1915-ci ildə qəbul edilmişdir (15, s. 61; 19, s. 259; 22, s. 131). Yəni “24 aprel” ermənilərin iddia etdikləri kimi soyqırımına səbəb olan köçürülmə tarixi deyil, Daşnaksütyun, Hınçak, Ramqavar kimi komitə üzvlərinin həbs olunduğu tarixdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhcir məsələsini soyqırımı olaraq dünya dövlətlərinin müzakirəsinə çıxaran ermənilər köç vaxtı ölən insanların sayını da mübaliğəli olaraq artırmaqdadırlar. Onlar bu rəqəmi 1,5 milyon olaraq göstəriirlər. Halbuki o tarixlərdə Osmanlı imperiyasının sərhədləri daxilində bu qədər erməni yaşamırdı. Görkəmli türk tarixçisi Kamuran Gürün qeyd edir ki, ermənilər tərəfindən göstərilən ölü sayı 1915-ci ildə 300 mindən başlamış, 1980-ci illərdə 2 milyona çatmışdır. İllər keçdikcə bir millətin əhalisinin artması normal bir hadisədir, lakin müəyyən bir tarixdə ölmüş insanların zaman keçdikcə sayının artması çox qərribə bir icaddır (12, s. 223).

Tərəfsiz olaraq məsələyə yanaşılsa, ortada soyqırımı kimi bir hadisənin baş vermədiyini açıqca görülmə bilər. Burada diqqəti cəkmək bir məqam var. Əgər iddia edildiyi kimi, 1,5 milyon erməni öldürülübse, onlar harada dəfn olunublar? Kütləvi məzarlıq haradadır? Soyqırımı kimi ağır ittihamlarla çıxış edən ermənilər sübut üçün kütləvi məzarlığı göstərmək məcburiyyətindədirlər. Müqayisəli təhlillər əsasında ortaya çıxan məqam budur ki, 1,5 milyon erməninin soyqırımına uğradığı şəkildə ortaya atılan iddialar heç bir reallığı əks etdirmir. Tarixi sənədlər də bu iddianın tam əksini sübut etməkdə və ermənilərin Şərqi Anadoluda, eyni zamanda Azərbaycanda və onun ayrı-ayrı bölgələrində soyqırımı gerçəkləşdirdiklərini ortaya qoymaqladır.

Faktiki materiallar əsasında ərsəyə gətirilən bu məqalədə başlıca olaraq böyük güclərin dəstəyini əldə edən ermənilərin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda türk izlərinin silinməsi istiqamətində atdıqları addımlar və törətdikləri soyqırım cinayətlərinin pərdə arxası məqamları araşdırılaraq təhlil ediləcəkdir.

Bəri başdan qeyd edək ki, böyük güclərin geosiyasi maraqlarında erməni məsələsi tarixən özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir. Heç təsadüfi deyildir ki, XIX əsrin əvvəllərində ermənilərin Cənubi Qafqaza, xüsusən də Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, XIX əsrin sonlarında erməni məsələsinin global əhəmiyyətli bir mövzuya çevrilməsi, bu tarixlərdən etibarən erməni terror təşkilatlarının formalaşması, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən soyqırımı cinayətləri məhz böyük güclərin geosiyasi maraqları kontekstində aktuallaşmış və ərsəyə gətirilmişdir. Problemin kökü Rusiya tərəfindən ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına

köçürüldüyü və nəticədə “Erməni vilayəti”nin qurulduğu tarixə, yəni XIX əsrin əvvəllərinə qədər uzanır. Ermənilərin köçürülməsi siyasəti Rusiyanın gələcəyə hesablanmış məqsədyönlü planının əsas tərkib hissəsi idi.

Əvvəla, Rusiya Azərbaycan torpaqlarına erməniləri köçürərək burada uzun müddətli hakimiyyət qurmaq niyyətində idi;

İkincisi, bu siyasət nəticəsində Qacarlara və Osmanlılara qarşı güclü sədd yaradaraq iqtisadi, hərbi və siyasi imkanlar qazanmış oldu;

Üçüncüsü, Rusiya “erməni kartı”ndan yararlanaraq gələcəkdə Osmanlı Dövlətini parçalamaq, Şərqi Anadoluda yaşayan erməniləri müstəqillik və “Böyük Ermənistan” vədləri ilə qızıqdırmaq, onları öz himayəsi altında birləşdirməyə sövq edərək Osmanlı ərazilərinə yiyələnmək arzusunda idi.

Rusiyanın Yaxın Şərqdə güclənmək, isti dənizlərə enmək strategiyası öz növbəsində İngiltərənin ənənəvi siyasətinə zidd idi, nəticədə “erməni məsələsi” millətlərarası bir problemə çevrildi. XIX əsrin sonlarına doğru İngiltərənin müdaxiləsi nəticəsində “erməni məsələsi” Rusiyanın müstəsna inhisarından çıxarıldı və ingilislərin planları daxilində aktuallaşmağa başladı.

İngiltərənin Şərq siyasətində ermənilərə geniş şəkildə yer verilməsi XIX əsrin sonlarına təsadüf edir. Osmanlı üzərində təzyiq qurmaq istəyən Rusiya kimi İngiltərə də erməni amilini bir vasitə kimi ortaya atdı. Halbuki rus ekspansiyasının qarşısını almaq üçün XVIII əsrin sonlarından başlayaraq Osmanlı dövlətinin ərazi bütövlüyünü qorumaq siyasətini yeritməkdəydi, lakin XIX əsrin sonlarına doğru bu dövləti parçalamaq siyasətini mənimsəməyə başladı. Bunun da əsas səbəbi İngiltərənin siyasi dairələrinin əvvəllər Hindistan yolunun Osmanlı dövlətinin torpaq bütövlüyü ilə təminat altına alınması düşüncəsindən qaynaqlanırdı (13, s. 14; 16, s. 22; 18, s. 98). Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə getdikcə gücünü itirən Osmanlı dövləti digər müstəmləkəçilərin də diqqətini cəlb etməkdəydi. Əsas imperialist dövlətlər olan İngiltərə və Rusiya ilə yanaşı, Fransa və sonradan Almaniya ilə İtaliya üçün də ən başlıca məsələ Osmanlı torpaqlarında öz nüfuz dairəsini genişləndirmək, burada yaşayan qeyri-müsəlman əhalidən öz maraqları üçün faydalanmaq olmuşdur. Osmanlı torpaqlarında yaşayan xristianların himayə edilməsiylə ortaya atılan bəhanələr Avropanın böyük gücləri arasındakı qızgın rəqabəti başlatdı. 1895-ci ildən sonra getdikcə artan Almaniya qorxusu Rusiya ilə İngiltərəni bir-birinə yaxınlaşdıran ən önəmli amil oldu. Hər iki dövlət Yaxın Şərq, Orta Asiya və Uzaq Şərqdəki ixtilaflarını uzlaşdıraraq 1907-ci ildə imzaladıqları anlaşmalarla yeni münasibətlər içərisinə girdilər (bu barədə ətraflı bax: 8, s. 443-450; 10, s. 128-136).

Böyük güclər arasındakı bu rəqabət öz növbəsində erməni məsələsini də beynəlxalq arenaya çıxardı. Ermənilər yaranmış vəziyyətdən cəsarətlənərək hərəkətə keçdilər, ölkə daxilində və xaricində partiyalar və dərnəklər qurdular. Türk düşmənçiliyi üzərində qurulan bu hərəkatlər böyük güclərin geosiyasi məqsədli psixoloji fəaliyyətlərinin nəticəsi idi. Böyük Güclərin hər birinin erməni terror təşkilatları üzərində böyük təsiri var idi (bu barədə ətraflı bax: 8, s. 571-580; 10, s. 184-188; 23, s. CXLVI-CXLIX). Məhz həmin təsirlərin nəticəsi idi ki, çox sayda türk-müsəlman əhali XIX əsrin sonlarından etibarən qurulmağa başlayan erməni terror təşkilatlarının qurbanına çevrildi. Bu terror təşkilatlarının silahlandırılması ilə Anadoluda və Qafqazda qanlı cinayətlərə imza atıldı. Bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu terror təşkilatlarından öz mənafeləri üçün yararlanmaq istəyən dövlətlər, xüsusilə Rusiya ilə İngiltərə aralarındakı geosiyasi rəqabətə baxmayaraq, 1895-ci ildən sonra getdikcə güclənən Almaniya qarşısında bir-birlərinə yaxınlaşmağa başladılar. Daha doğrusu, Almaniya qorxusu hər iki dövləti bir-birinə yaxınlaşdıran ən önəmli faktor oldu. Aralarındakı ixtilaflı məsələləri uzlaşma yolu həll etməyi qarşılarına qoyan Rusiya və İngiltərə münasibətlərini 1907-ci ildə imzaladıqları bir müqavilə ilə yenidən qurdular və Antanta çərçivəsində birlikdə hərəkət etməyə başladılar. Hər iki dövləti

maraqlandıran məsələ Almaniyalı “Şərq” məsələsindən uzaqlaşdıraraq, Osmanlı dövlətinin zəngin strateji torpaqlarına sahib olmaq idi (bax: 8, s. 443-450; 10, s. 128-136). Lakin Birinci Dünya müharibəsinin sonlarına doğru dünyanın siyasi mənzərəsində önəmli dəyişikliklər baş verdi. 1917-ci ildə oktyabr çevrilişinin baş verməsi ilə Antantanın əsas üzvlərindən biri olan Rusiya müharibədən çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Antanta ittifaqında Rusiya ilə boşalan yeri ABŞ əvəz etdi. Beləliklə, erməni təşkilatları üzərində tam nəzarət, belə demək mümkündürsə, İngiltərəyə keçdi. İngilislər Birinci Dünya müharibəsi illərində də erməni təşkilatlarına dəstək verərək, onları etnik-millî münaqişələrə və qırğınlara təşviq etmiş, öz siyasətinə uyğun olaraq ermənilərin siyasi gələcəyinə dair öhdəliklər götürmüş, “Müstəqil Ermənistan” üçün ciddi vədlər vermiş, sadəcə Şərqi Anadoluda deyil, Cənubi Qafqazda da onlardan yararlanmış, “erməni məsələsi”ni Azərbaycanda gündəmdə tutmuşdur.

1905-1907-ci illərdə Naxçıvanda törədilən soyqırımı cinayətlərində türklük məsələsi əsas amil kimi: Bəlkə də tarixdə yeganə millətdir ki, Azərbaycan türkləri bir əsrdə bir neçə dəfə fəlakətə məruz qalmış, soyqırımına, deportasiyaya uğramış və hələ də bunun acısını yaşamaqdadır. Azərbaycanın bütün bölgələrində baş verən hadisələrin arxasında böyük güclərin hər birinin öz marağı olmuşdur. Bununla yanaşı, bu dövlətlərin hər birini birləşdirən yeganə amil isə antitürk zehniyyətdən qaynaqlanmışdır. Türk Dünyasının güc qazanmasının qarşısını almaq, Türkiyə ilə Azərbaycanın, Türk Dünyasının əlaqələrini kəsmək, bölgədə türk izlərini aradan qaldırmaq onları birləşdirən vahid amal idi.

XX əsrin əvvəlləri elə bir dövrə təsadüf edir ki, bir tərəfdən Osmanlı imperiyasının süqutu ərəfəsi idi, bir tərəfdən Qərb dövlətlərinin keçmişdən bəri davam edən intiqam duyğularının daha da alovlanaraq Osmanlı imperiyasının torpaqlarını bölüşdürmək və üzərində yeni dövlətlər yaratmaq cəhdləri, digər tərəfdən də müəyyən vədlərlə qızıqdırılan ermənilərin “Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan dövləti” yaratmaq cəhdləri vardı.

Tək millət və dövlət şüuru ilə bütünləşən, eyni zamanda Anadoluda təcrübə qazanmış olan radikal erməni dəstələri öz fəaliyyətlərini Qafqaza yönəltdilər və “Böyük Ermənistan” üçün ikinci cəbhəni – Azərbaycan cəbhəsini açdılar. Çünki Azərbaycanda onları maraqlandıran önəmli bir məsələ ortaya çıxmışdı: Bakının neft şəhəri mövqeyinə çevrilməsi.

Bakı önəmli pul qaynağı idi və ermənilər baxımından onların siyasi iddialarını gerçəkləşdirmək üçün zəmin hazırlaya bilərdi. Bu iqtisadi güc bölgəyə çox sayda erməninin axın etməsinə yol açdı. Bakı şəhərində Bakıda iqtisadi baxımdan böyük gücə sahib olan erməni burjuaziyası meydana gəlmişdi. Bu burjuaziya böyük iqtisadi güc idi və bölgəyə çox sayda erməni əhalisini çəkirdi. Erməni kapitalistləri olan Mantaşyan, Liazanov, Mirzoyevin sahib olduqları müəssisələrdə çalışan işçilərin hamısı ermənilərdən ibarət idi. Bu vəziyyət ermənilərin milli baxımdan necə təşkilatlandığının, ermənilər arasında millətçiliyin necə bir həddə çatdığının bariz nümunəsidir. Qərb alimlərindən G.R.Sani yazırdı ki, müsəlman türklər, yəni azərbaycanlılar üçün bağlılıq birinci olaraq dindir, ermənilər üçün isə sinif deyil, millətçilikdir (21, s. 33).

Həqiqətən də nəinki Bakıda, bütün Azərbaycanda, Qafqazda ermənilər erkən deyilə biləcək bir tarixdə millət şüuruna qovuşmuşdular. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərdə milli şüurun güclənməsi türk düşmənçiliyi ilə paralel olaraq inkişaf edirdi. Təbii ki, bu düşmənçiliyi qızıqdıranların başında Rusiya dayanırdı. O dövrdə Rusiyanın Qafqazdakı canişini Vorontsov-Daşkov çar II Nikolaya “davanın başlaması üçün kiçik bir bəhanənin kifayət edəcəyini” yazırdı (25, s. 119). Bu kiçik bəhanə nə ola bilərdi? Bir nəfərin öldürülməsi, yəni kiçik bir qılgıncım böyük partlayışa səbəb ola bilərdi. Bir nəfərin öldürülməsi ilə milli münaqişə başlayacaq, sonra tərəflər arasında daha da qızışacaqdı.

Qafqaz xalqlarının bir-birilərinə düşmən kəsilmələri Rusiya baxımından olduqca vacib idi. Ermənilərin dövlət qurmaq həvəsləri, gerçəkləşdirilən qətlialmlar Rusiyanın maraqlarına son dərəcə uyğun idi.

İlk toqquşma Bakıda baş verdi. Fevral ayının 2-də bir azərbaycanlı erməni komitəçiləri tərəfindən qətlə yetirildi. Belə işlər müsəlmanları son dərəcə qəmgin edib çaşıdırdığı halda müsəlman başçılarından intiqam üçün hökm verilmədi. Nəhayət, fevralın 6-da istintaq və ya sair bir iş üçün aparılan müsəlman məhbusu yolda erməni əsgəri tərəfindən günahsız öldürüldü və müsəlmanlar daha da dağdar edildilər (6, s. 12). 1905-ci ilin fevral ayının əvvəllərindən başlayan münaqişə Gəncədə, İrəvanda, Tiflisdə, Naxçıvanda və Azərbaycanın digər bölgələrində ardıcıl şəkildə davam etdi.

Amerikalı alim Castin Makkarti münaqişənin hansı səbəblərdən ortaya çıxması ilə bağlı yazır ki, çar Rusiyası hər iki millət arasında baş verən münaqişəni öz maraqları baxımından faydalı görürdü (16, s. 142). Çünki Rus imperiyasına qarşı qalxmaqda olsa da hər iki millətin müharibəsi daha sərfəli idi. Əvvəla, Rusiyanın başı yaponlarla müharibəyə qarışmışdı. Buna görə də arxasını sağlama alsın deyə, imperiyaya cənubdan təhdid olmasın deyə milli ədavəti qızışdırdı.

1905-ci il hadisələrinin şahidi olan M.S.Ordubadi *“Qanlı illər”* adlı əsərində münaqişənin ortaya çıxmasının səbəblərini belə izah edir: 1) *Erməni Daşnaksütyun komitəsinin müstəbid idarə üsulunu təşkil etməsi, qızıqdırıcı mövqe tutması*; 2) *Məhəlli hökumət məmurlarının etinasızlığı və Çar üsul-idarəsinin ikili oyunu*; 3) *Müsəlman əhalinin elmsizliyi və baş verən siyasi hadisələrdən bixəbər olması* və 4) *Ermənilərin avtonomiya – idarə muxtariyyəti həvəsində olmaları* (7, s. 8-11).

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanda qanlı faciələr daşnakların və çar məmurlarının təhrikləri nəticəsində ortaya çıxmışdır. Əhali arasında ermənilərin silahlandıqna dair xəbər gəzirdi ki, bu vəziyyət psixoloji gərginliyin artmasına səbəb oldu. M.S.Ordubadinin verdiyi məlumata görə, 1905-ci ilin may ayının əvvəllərində Bakı erməni-müsəlman toqquşmasından sonra Naxçıvan camaatı artıq həyəcəndə idi. Buna nisbət ermənilər əsla qorxmayıb həmişə müsəlmanlara əziyyət verməkdə idilər. Bir tərəfdən şəhərə belə səs salmışdılar ki, ermənilərdə cürbəcür odlu silahlar olduğundan müsəlmanlara birdən-birə hücum edəcəklər. Zira ermənilərin rəyincə, *“bizim əlimizin üstündə Qafqazda gərək əl olmasın”* – deyib hər tərəfə odlu silah və sair hərbi ləvazimat göndərməyə çalışırdılar. 6 saat ərzində İrəvandan istədikləri qədər erməni əsgəri gətirməyə gücləri çatdıqlarından daha müsəlmanlarla şirin dillə dindirmək belə istəmirdilər (7, s. 18).

Qanlı hadisələrin baş verdiyi ərəfədə Naxçıvanda silahlı daşnak erməni əsgərləri hazır vəziyyətdə idilər. Hadisələrin digər şahidlərinin olan Mir Möhsün Nəvvab bu barədə yazır: *“Elə ki, İrəvanın fitnə-fəsad törədən erməniləri Naxçıvana gəldilər, orada vəziyyət gərginləşdi. Ermənilər neçə illərdən bəri tədarük etdikləri vuruş sursatlarını – topları, bombaları, beşacılan tüfəngləri və s. növbəti qırğın üçün hazırlamağa başladılar. Hərbi sursatları keçidlərdə və gizli mövqelərdə yerləşdirdikdən sonra dükan-bazarı bağlayıb, bütün icma ilə qalxıb mövqelərdə hazırladıqları silahlardan qəflətən müsəlmanlar üzərinə guruhur atəş açmağa başladılar. Əhvalatdan xəbərsiz və dükan-bazarda öz işləri ilə məşğul olan bığara müsəlmanlar çaş-baş qalıb, bilmədilər nə etsinlər. Kimisi fürsət tapıb dükanı bağladı, kimisi də tapa bilməyib, açıq qoyub canını qurtarmaq üçün evlərinə qaçdılar. Yarım saata tüfəngi olan tüfəngini, tapançası olan tapançasını, olmayanlar isə xəncər, küllüng, balta, dəhrə və ağac götürüb, ermənilərin müqabilinə gəldilər və onlarla davaya başladılar. Silahsız müsəlmanlar münasib fürsətlərdən istifadə edərək qəflətən erməni silahlılarının üzərinə hücum edib əllərindəki balta, dəhrə, ağacla vurub onları yerə yıxaraq tüfəng və patrondaşlarını əllərindən alıb, üz qoydular davaya. Müsəlmanlara kömək gələndə kimi hər iki*

tərəfdən ölənlər oldu. Bir para yerlərdən gələn müsəlmanlar nəyə çəkərək üz qoydular ermənilərin üstünə. Hər tərəfdə ermənilər böyük tələfata məruz qaldılar və vəziyyəti belə görüb üz qoydular qaçmağa” (6, s. 21-22).

Göründüyü kimi, Naxçıvan hadisələri İrəvandan gəlmiş daşnak silahlıların təhriki ilə başlamışdır. Bu təhriklərin nəticəsi olaraq, M.S.Ordubadinin də verdiyi məlumata görə, növbəti fitnəkarlıq 1905-ci ilin mayın 5-6-da Naxçıvan qəzasının Cəhri kəndində 3 nəfər müsəlmanın ağır yaralanması və 7-də bir nəfərin Tumbulda öldürülməsi ilə qızışmışdır (7, s. 18). Ermənilərin məqsədi Ordubadinin təbircə, İrəvandan Naxçıvana qədər yol üstə yerləşən islam kəndlərini dağıtmaq, Naxçıvandan Zəngəzura kimi yol boyunda olan kəndləri dağıdıb erməni qüvvələrini birləşdirmək və əhalini qırmaq kimi alçaq xəyallardan ibarət idi (7, s. 119).

Hadisələri daha da qızıdırmaq üçün erməni daşnakları may ayının 11-də Kültəpənin varlı ermənilərindən olan Xaçaturu ailəsi ilə birlikdə qətlə yetirdilər. Ermənilər də bunu müsəlman camaatına nisbət verdilər (7, s. 19). Daşnaklar Kültəpə cinayətinin bəhanə edərək Naxçıvan şəhərini iki saatdan çox ara vermədən atəşə tutdular. Müsəlmanlar mayın 12-də hadisələrin bilavasitə şahidi olan vitse-qubernator Baranovskiye şikayət etsələr də, *“əgər onlar sizə atəş açırlarsa, siz də tutub onların tapançalarını alın. Mən bilmərəm”* cavabını aldılar (7, s. 20).

Gördündüyü kimi, ermənilərin silahlanmasından və hərəkətlərindən Rusiyanın məhəlli hökumət məmurları xəbərdar idilər. Çarizmin hadisələrə ikili yanaşması Rusiyanın bu münaqişədə özünəməxsus maraqları olduğunu bariz nişanəsi idi. Tarixi sənədlərdə erməni daşnakları ilə birlikdə çar məmurlarının da milli münaqişəni bilavasitə qızıdırtdıqları, evlərin, mağazaların talan edilməsində, qətləmlərin törədilməsində birbaşa rol oynadıqları yer almaqdadır.

17 iyun 1905-ci ildə Naxçıvan qəzasının Zeynəddin kəndində ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş vermiş münaqişə ilə əlaqədar Naxçıvanda yerləşən Qafqaz atıcı batalyonunun komandiri 18 iyununda Baş Ştaba göndərdiyi raportunda yazırdı ki, *“ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş vermiş münaqişələrin aradan qaldırılmasında vətəndaş hakimiyyətinə kömək etmək məqsədilə mənə həvalə edilmiş Naxçıvan şəhərində yerləşən batalyon 17 iyun tarixdə axşam saat 8-də silah işlətməyə məcbur olub, nəticədə Zeynəddin kəndinin 20-dən çox müsəlman sakini öldürülmüşdür”* (2, s. 10).

Digər bir raportda isə həmin ilin iyul ayının 5-də Nurs kəndində ermənilərlə müsəlmanlar arasında olan münaqişədə rus kazaklarının kəndə göndərilməsi nəticəsində dağlarda gizlənib özlərini ermənilərdən müdafiə edən sakinlərdən 4 nəfərin öldürüldüyü, 11 nəfərin isə yaralandığı haqda məlumat verilirdi (2, s. 10). Diqqəti çəkən ən önəmli məqam ondan ibarətdir ki, raportların heç birində bir nəfər də olsun erməninin öldürüldüyü qeyd olunmur.

1905-ci ildə başlayan qanlı cinayətlər Naxçıvanın Ordubad, Kültəpə, Əliabad, Cəhri, Şıxmahmud, Çeşməbasar, Tivi, Tumbul və s. kimi bölgələrində də davam etdi. M.S.Ordubadinin verdiyi məlumatlar içərisində 1906-cı ilin avqust ayında ordubadlıların Qapan dərəsində xeyli gəncin, qadın və uşaqların, hətta körpələrin cəsədlərinə rast gəldikləri göstərilməklə yanaşı, dərədə 15 uşağın kəsilmiş başlarının və bir-birinin üstünə qalaq-qalaq yığılmış uşaq cəsədlərin olduğu bildirilirdi (7, s. 132-133).

Göründüyü kimi, o dövrün yazılı mənbələri və arxiv materialları 1905-1907-ci illərdə ermənilərin Rusiyanın yardımı ilə Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad bölgələrində əhalinin sırf türk-müsəlman olduqları nəzərə alınaraq soyqırımı gerçəkləşdirdiklərini sübut edir.

1918-1920-ci illərdə Naxçıvanda törədilən soyqırımı cinayətlərində türklük məsələsi əsas amil kimi: Ermənilərin türkə olan nifrət psixologiyası və türkü öldürməkdən mənəvi zövq alma düşüncəsi 1918-ci ildə də davam etdi. Uzun müddət Sovet tarixşünaslığında vətəndaş müharibəsi kimi xarakterizə olunsada, bunun bir səbəbi vardı: əsrlər boyu ermənilərdə, onların daxilində qabaran türk düşmənçiliyi, türkə nifrət psixologiyası, türkü öldürməkdən mənəvi zövq alma düşüncəsi. Məhz bunun nəticəsidir ki, 1918-1920-ci illərdə çox sayda insan erməni zülmünün qurbanı oldu.

Arxiv materiallarında göstərilir ki, əla silahlanmış və mükəmməl təlim görmüş ermənilər müsəlmanların evlərinə hücum edərək onları öldürür, 3-4 günlük çağaları xəncər və süngüylə qətlə yetirir, uşaqları alovların içinə atırdılar (27, vv. 75-77). Sadəcə insanlar soyqırımına məruz qalmadı, Türk və İslam mədəniyyət mərkəzləri, tarixi abidələr də yox edildi.

Azərbaycanın bütün bölgələrində – Şamaxıda, Qubada, Gəncədə, Lənkəranda, Qarabağda və Naxçıvanda eyni qayda və ssenari ilə əhali ağır işgəncələrlə qətlə yetirilirdi. Dro, Njde, Hamazasp, Yapon, Andranik kimi cəlladlar Azərbaycan xalqının qanına susamışdılar. Naxçıvanda baş verən cinayətlər haqqında xüsusilə bəhs etmək lazımdır. Bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, respublika rəhbərliyi müəyyən səbəblərdən və çətinliklərdən Naxçıvana lazımi dəstək verə bilmirdi. Naxçıvan əhalisi özü ermənilərə müqavimət göstərir, hətta erməni ordularını məğlub edirdilər. Ancaq bununla birlikdə, ermənilər tərəfindən törədilən cinayətlər Naxçıvandan da yan keçmədi.

Naxçıvanda azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı Andranik Ozanyan, Dro, Njde, Doluxanov, Yapon və digər cəlladların başçılıq etdikləri dəstələr böyük rol oynamışlar. Özünəməxsus vəhşiliyi ilə Andranik öz adını ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı tarixinə xüsusi nifrətlə yazmışdır. Mənbələr onun kimliyi haqqında o qədər də dolğun məlumat verməsə də, törətdiyi cinayətlər barədə kifayət qədər məlumatlar verir. Andranikin Naxçıvana hücumu 1918-ci ilin iyun ayına təsadüf edir. Andranik Naxçıvana hərbi yürüşlərindən əvvəl Türkiyənin Ərzurum, Alaça, İlğə, Yaşılıaylada türk qatili kimi tanınmış, Ərzurum soyqırımının əsas təşkilatçılarından olmuşdu. Bu insan elə bir cinayətlərə imza atıb ki, məsələn, Araz çayı sahilindəki 4 min nəfərə yaxın əhalisi olan Yaycı kəndini yerlə yeksan etmiş, kənd əhalisinin 2000-2500 nəfərini qətlə yetirmiş və Araz çayına tökmüşdü. Andranikin Araz çayına tökdüyü insanların cəsədlərini nüvədilər çayın kəndlərinin yaxınlığından keçən hissəsində sahilə çıxararaq dəfn etmişdilər. Cəsədlərin sayı o qədər çox idi ki, böyük bir qəbiristanlıq yaranmışdı. O vaxtdan bu Yaycı qəbiristanlığı olaraq tarixə düşmüşdür (1, s. 249; 5, s. 58).

Yaycıdan Ordubada doğru irəliləyən Andranik qarşısına çıxan azərbaycanlı kəndlərini dağıda-dağıda bu məsafədə 2 min azərbaycanlıyı öldürmüşdür. Ordubad ətrafı, Əlincəçay boyu, Şahbuz kəndlərinin əhalisi tərksilah olunub, xeyli hissəsi qətlə yetirilmişdir. Nursu, Kolanı, Hənzər, Mahbudoba, Əbrəqunus, Qazançı, Paradaş, Xanağa, Bənəniyar, Camaldın, Ərəzin, Kırna kəndlərində də dəhşətli qırğınlar törədilmişdir (1, s. 250).

Tarixi sənədlərdə Şərur bölgəsinə bağlı 45 kəndin də erməni komitəçilərinin hücumuna məruz qaldığı və əhalisinin də Araz çayına atılması ilə bağlı məsələlər göstərilir. Müsəlmanlar tərəfindən ələ keçirilən ermənilər Naxçıvanda və onun bütün kəndlərində türklərin qətlə yetirilicəkləri və hamısının Araz çayına atılacaqlarına dair əmr aldıklarını etiraf etmişdilər. Erməni dəstələrinə yazılı olaraq göndərilən əmrdə aşağıdakı ifadələr yer alırdı: “*Şərur əhalisini Araz çayına atmaq üçüncü alay komandanlığının əsas vəzifəsidir*” (29, s. 45-46).

Digər bir fakt: Andranikin qoşunları Sirab kəndinə istiqamət aldığı vaxt Sirab kəndi ətrafında çoxlu qaçqın toplaşmışdı. Onlar kəndin özündən, habelə uzaq və ətraf kəndlərdən gələnlər idi. 15 mindən artıq erməni quldurlarının silahsız, müdafiəsiz insanların üzərinə

hücumu nəticəsində bir gün ərzində 10 mindən artıq günahsız insan qətlə yetirildi. Bu vaxt Duzdağ tərəfdən açılan top səslərini Andranik eşitməşəydi, orada bir nəfər də sağ qalmaqda idi. Bu elə bir cinayət idi ki, mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, 20 gün ərzində kənd içərisində bir-birinin üstünə qalanmış meyitləri daşıyıb qurtarmaq mümkün olmurdu (4, s. 105-106).

Andranikin dəstəsi Naxçıvan və onun ətraf kəndlərində törətdiyi vəhşiliklərdən sonra 1918-ci ilin sentyabr ayında Sisyan, noyabr ayında isə Gorusa gəlir və orada məskən salır. Bu tarixdən Zəngəzurun və bütün Qarabağın qara günləri başlayır. Sisyandan başlamış Şuşayadək Azərbaycan kəndlərini oda yaxıb viran qoymuş, sonra Dərələyəzə qayıtmış, Keşişkənddə Yapon adlı digər erməni daşnakı ilə birləşərək Çivə kəndinə hərəkət etmiş, yolüstü Əmov kəndində qırğın təşkil etmişdir. O, Şərur rayonunun Danzik, Dizə kəndlərinə də hücum etmək istəmiş, lakin məğlub olmuşdu. Andranik bu məğlubiyyətin əvəzini Qarağacda və Şabli kəndlərini yandıraraq əhaliyə divan tutmaqla çıxır. Törətdiyi qırğınların miqyası o qədər böyük idi ki, Andranik öz qanlı cinayətləri ilə artıq Naxçıvanı öz hakimiyyətinə tabe etdiyini düşünürdü. Onun məqsədi Şuşadan başlamış Aralıq dənizindəkə uzanan əraziləri nəzarət altına almaq idi. Bu minvalla Azərbaycan və Türkiyənin 6 əyaləti Böyük Ermənistanın tərkibinə daxil olmalı, yəni dənizdən dənizə terrorçu, hərbişdirilmiş Daşnak Partiyasının ruhuna uyğun hökumət yaradılmalı idi.

Nümunələrin sayını artırmaq mümkündür, lakin məsələ ilə bağlı ortaya çoxsaylı suallar çıxır: 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda törətdikləri cinayətlərin arxasında hansı dövlət dayanırdı? Xarici dəstək olmasaydı, ermənilər belə cinayətlərə əl atə bilərdilər mi? Faktlara müraciət edək:

London İngilis-Erməni Komitəsinin sədri və İngiltərə Parlamentinin üzvü Anerin Uilyams da 4 dekabr 1917-ci ildə İngiltərənin məşhur diplomatlarından olan Xarici İşlər nazirinin müavini Lord Robert Sesilə göndərdiyi məktubda ermənilərə yardım göstərilməsinin zəruri olduğunu bildirir, eyni zamanda ermənilərin silahlandırılmasını və Andranik kimi silahlı dəstə liderlərindən istifadə edilməsinə son dərəcə gərəkli hesab edirdi (34). Məktubda ingilis, fransız və amerikan hökumətlərinin də erməni ordusuna maddi dəstək vermələrinin vacib olduğu bildirilmiş, sərhədlərdən kənarda yaşayan ermənilərin pul yardımı ilə Şərqi Anadoluya və Qafqaza gətirilmələrinin qaçılmaz olduğu yazılmışdı (34).

İngiltərənin Xarici İşlər Nazirliyi də öz növbəsində erməni könüllü dəstələrinin Qafqaza fərqli yollardan gəlməsinə də köməklik göstərəcəkdə (32). Hətta İngiltərənin Hərbi Kəşfiyyat fondlarından da ermənilərə pay ayrılmışdı (36, p. 101).

Rum mənşəli tarixçi Stefanos Yerasimos *“Millətlər və sərhədlər. Balkanlar, Qafqaz və Yaxın Şərq”* adlı məşhur əsərində İngiltərə tərəfindən ermənilərin dəstəklənməsi üçün ayrılan yardımın təxminən 20 milyon sterlinq olduğunu qeyd edir (24, s. 293).

İngilis tarixçisi Peter Hopkirk isə *“İstanbulun şərqində bitməyən oyun”* adlı kitabında isə 1917-ci ilin sonları və 1918-ci ilin əvvəllərində ingilislər tərəfindən Tehrandan Bakıya, oradan da ermənilərə verilməsi üçün Tiflisə külli miqdarda qızıl və pul göndərildiyini detallı şəkildə göstərir (14, s. 329).

Qeyd etmək lazımdır ki, pul, qızıl, müxtəlif silah və sursatlar ermənilərə Panturanizm təhlükəsinə qarşı bəyər təşkil etmək üçün verildirdi (33). Bu dəstək sayəsində külli miqdarda silah və sursat təmin edən ermənilər Azərbaycanın bir çox bölgələrində ciddi etnik təmizlik siyasəti gerçəkləşdirdilər. Xüsusilə Naxçıvanda, Zəngəzurdə, Qarabağda və s. bölgələrdə törədilən qırğınlar erməni silahlı dəstələrinin rəhbəri kimi, adı sonraları erməni milli qəhrəmanı kimi özdəşləşən Andranik Ozanyan və onun kimi radikal türk düşmənciliyi ilə tanınan Nijde, Dro, Doluxanyan və s. rəhbərliyi altındakı erməni gücləri tərəfindən həyata keçirilmişdi. Bu komitəçilər Anadolu və Qafqazdakı qanlı hadisələrin əsas cavabdehləri kimi

ilk sırada dayanırdılar. İngiltərənin arxiv materialları törədilən cinayətlərlə bağlı Andranikin silahların və hərbi sursatların ingilislərdən aldığı təsdiq edir. İngiltərənin Qafqazdakı Ali komissarı Oliver Uordrop İngiltərənin Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi bir raportda Andranikin Böyük Britaniya ordusunun mayoru Qibbondan aldığı bütün silahları erməni dəstələrinə payladığını bildirirdi (31).

Arxiv materiallarında yuxarıda adları çəkilən erməni komitəçilərinin, xüsusilə də Andranik Ozanyanın silahlı dəstələrinin İrəvan əyalətində 200-dən çox, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad nahiyələrində də 50-dən çox müsəlman kəndlərinə silahlı hücumlar təşkil etdiklərinə, kənd əhalisinin böyük əksəriyyətinin də qətlə yetirildiyinə dair önəmli məlumatlar yer almaqdadır (28, vv. 103-105). Türkiyənin arxiv materiallarında ingilislərin bölgədə ermənilərin törətdikləri bu cinayətləri çox vaxt görməzdən gəldiklərinə dair kifayət qədər sənədlər mövcuddur (30, s. 150-154).

Törətdiyi cinayətlərin miqyası o qədər böyük idi ki, Andranik bu hərəkətləri ilə Naxçıvanı öz idarəsinə tabe etdiyini düşünürdü. Onun məqsədi ələ keçirdiyi hər bir türk bölgəsində etnik, milli təmizlik siyasəti yeritmək, Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirmək idi. Mənbələrdən əldə edilən məlumatlara görə, 1918-1921-ci illər arasında Naxçıvanda 73.727 nəfər ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir (2, s. 29; 3, s. 147). 1915-1921-ci illər arasında Cənubi Azərbaycanda isə ingilislərin və rusların təşviqi ilə təşkilatlanan və silahlanan erməni ordusunun qətlə yetirdiyi insanların sayı 90.000 nəfərin üzərində idi (9, s. 248).

Bu acı gerçəklər ermənilərdə türklərə qarşı nifrət psixologiyasının, türkü öldürməkdən mənəvi zövq alma düşüncəsinin bariz nümunəsi və əlaməti olmaqla yanaşı, törədilən bu cinayətlərin arxasında böyük dövlətlərin dəstəyi olduğu, eyni zamanda silah və sursatların təsiri də xüsusilə qeyd edilməlidir. Düzdür, dinc əhaliyə qarşı törədilən bu cinayətlər ingilislərin planları daxilində yer almasa da, sırf Panturanizm təhlükəsinə qarşı silahlandırılan ermənilər həmin yardımdan faydalanaraq kütləvi qırğınlara baş vurmaqdan çəkinməmişdilər. Heç təsadüfi deyildir ki, Qafqazda erməni silahlı dəstələrinin törətdiyi bu cinayətlər ingilis hökumətinin narahatlığına səbəb olmuş, bu barədə Poqos Nubar paşa vasitəsilə ermənilərə ciddi xəbərdarlıq belə edilmişdir (37). Çünki ermənilərin türkləri qətlə yetirmələri azərbaycanlılarda İngiltərə hökumətinə qarşı narazılıq yaratmış və xalqda ingilislərin qərəzli şəkildə antiislam siyasət yeritməsi fikri formalaşmışdı (35). Belə bir hərəkət İngiltərənin bölgədəki nüfuzuna ciddi xələl gətirirdi. Lakin ortada bir dəyişməyən həqiqət vardı ki, bu da ingilislərin məqsədlərindən asılı olmayaraq erməniləri maddi, hərbi baxımdan dəstəkləməsi və silahlandırması idi.

Gəlinən nəticə bundan ibarətdir ki, 1905-1907-ci illərdə Azərbaycanda və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvanda ermənilər tərəfindən törədilən cinayətlərin arxasında birbaşa Rusiya dayanırdısa, 1918-1920-ci illərdə baş verən soyqırımı cinayətlərinin arxasında İngiltərə dayanmışdır.

Çoxsaylı tarixi sənədlər sübut edir ki, 1905-1907, 1918-1920-ci illər Qafqazda öz tarixi etnik ərazilərində etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinə məruz qalmış minlərlə azərbaycanlı sırf türk-müsəlman olduqları üçün kütləvi surətdə qətlə yetirilmişdir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Cəfəri E. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münaqişəsi. Bakı: Nurlan, 2009, 280 s.
2. Cəfərov F. Erməni vəhşiliyi. Bakı: Nurlan, 2009, 186 s.
3. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2012, 192 s.

4. Qasimov M. Acı xatirələr: Azərbaycanın hər yerində ermənilər qanlı iz qoyublar // Naxçıvan: İctimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal, 2001, № 5, s. 105-106.
5. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1920). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 385 s.
6. Nəvvab Mir Möhsün. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan, 1993, 128 s.
7. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1907-ci illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı: Qarabağa Xalq Yardımı Komitəsi, 1991, 144 s.

Türk dilində:

8. Armaoğlu F. 19. yüzyıl siyasi tarihi (1789-1914). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997, 821 s.
9. Attar A. Ermeni ulusalcılığının siyasal oluşumu / Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınları, 2007, I cilt, s. 231-252.
10. Avcı H.E. İngiliz-ermeni ittifakı. İstanbul: Paraf yayınları, 2010, 448 s.
11. Feigl E. Ermeni mitomanyası. İstanbul: 2007, 168 s.
12. Gürün K. Ermeni dosyası. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985, 215 s.
13. Halaçoğlu Y. Ermeni tehciri ve gerçekler. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2001, 106 s.
14. Hopkirk P. İstanbul'un doğusunda bitmeyen oyun. İstanbul: Yeni Yüzyıl – Sabah yayınları, 1995, 516 s.
15. İlder E. Ermeni kilisesi ve terör. Ankara: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi yayınları, 1996, 176 s.
16. Mazıcı N. Belgelerle uluslararası rekabette ermeni sorunu'nun kökeni (1878-1918). İstanbul: Gümüş basımevi, 1987, 292 s.
17. McCarty J. Ölüm ve Sürgün. İstanbul: İnkılap kitabevi, 1998, 404 s.
18. Öke M.K. Siyonizm'den uygarlıklar çatışmasına Filistin sorunu. İzmir: Ufuk kitapları, 2002, 507 s.
19. Özkan Z. Tarihsel akış içerisinde terörden politikaya ermeni meselesi. İstanbul: Er Ofset San. ve Tic. AŞ, 2001, 282 s.
20. Palabıyık M.S. 1915 olaylarını anlamak: Türkler ve ermeniler. İstanbul: Beta yayınları, 2015, 132s.
21. Suny G.R. Bakü Komünü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf. İstanbul: Belge yayınları, 1990, 374 s.
22. Süslü A. Ermeniler ve 1915 tehcir olayı. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, 1990, 244
23. Uras E. Tarihte ermeniler ve ermeni meselesi. İstanbul: Belge yayınları, 1987, 798 s.
24. Yerasimos S. Milliyetler ve sınırlar. Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu. İstanbul: İletişim yayıncılık, 2000, 504 s.

Rus və ingilis dilində:

25. Из Писем «И.И.Воронцова-Дашкова Николаю Романову» / История Азербайджана по Документам и Публикациям. Баку: Елм, 1990, с. 118-120.
26. Sarımay Y. What happened on April 24, 1915? a case study on the circular of 24 April 1915 and arrest of the Armenian committee members in Istanbul // International Journal of Turkish Studies, 2008, volume: 14, №1-2, p. 75-101.

Arxiv materialları və rəsmi sənədlər: Azərbaycan:

27. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): f. 276, siy: 2, iş: 22, vv.

28. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA): f. 314, siy. 5, iş 71.

Türkiyə:

29. Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı: 4 ciltte, cilt:2. Ankara, 1995, yayın №24, 458 s.

30. Osmanlı belgelerinde ermeni-ingiliz ilişkileri (1896-1922). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı: 4 ciltte, cilt:4. Ankara, 2006, belge №76, yayın nu: 76, 460 s.

İngiltərə:

31. Oriental and India Office Collections (British Library): India Office Records IOR/L/P&S/11/166, Decypher. Mr. Wardrop (Tiflis), No: 209, 17th December 1919.

32. The National Archives of United Kingdom: Public Record Office Foreign Office Documents (PRO. FO): 371/3016/237541, J.A.Malcolm to Ronald Graham (Foreign Office), December 14th, 1917.

33. PRO. FO. 371/3018/245628, Foreign Office to Sir G.Buchanan, December 30th, 1917.

34. PRO. FO. 371/3062/231202, Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (Foreign Office), December 4th, 1917.

35. PRO. FO. 371/3301/131359, C-in-C. India to War Office, no: 56896, July 20th, 1918.

36. PRO CAB (Cabinet Papers). 23/4, War Cabinet, 294, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Friday, December 7th, 1917, at 5:30 PM.

37. PRO. FO. 371/3301/131359, Foreign Office to Lord Derby (Paris), no: 1540, July 27th, 1918.

**TURKISHNESS FACTOR AS A MAIN PARAMETER IN THE GENOCIDE CRIMES
IN NAKHCHIVAN AT THE BEGINNING OF 20TH CENTURY**

Shikhaliyev Emin Arif

Summary

Nakhchivan – the old Turkish settlement is one of the most ancient lands of Azerbaijan and one of the ancient centers of world culture. This region was in the interest circle of Great Powers, at the same time Armenians for many years. Because Nakhchivan is the basic sole bridge among the Turkish World. The reasons of Armenian territorial claims against to Azerbaijan and its inseparable component part Nakhchivan and massacre by Armenians are completely ideological, psychological and political. In this article were researched impacts of the Armenian claims on Azerbaijan, especially Nakhchivan in the light of archive documents and were analyzed geopolitical position of Nakhchivan and the decisive importance in the Turkish World. According to historical documents supported by through Russian and British policy and supplied with money and arms, Armenians slaughtered Turkish people of Azerbaijan and its inseparable part of Nakhchivan at the beginning of the 20th century. Turkishness factor was one of the main parameter in the commission of these crimes.

**ФАКТОР ТУРЕЦКОСТИ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ПАРАМЕТР ГЕНОЦИДА
СОВЕРШЕННОГО АРМЯНАМИ В НАХЧЫВАНИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

Шихалиев Эмин Ариф оглы

Резюме

Нахчыван, древняя тюркская колыбель, является одним из древнейших поселений Азербайджана и одним из древних центров мировой цивилизации. Этот регион стал ареной, где на протяжении многих веков сталкивались интересы великих держав и

армян. Прежде всего, потому что, Нахчыван является важным мостом между всем тюркским миром. Причины армянских территориальных притязаний и преступлений, совершенных против Азербайджана и его составной части Нахчывана, носят целиком и полностью идеологический, психологический и политический характер. В статье на основе архивных документов исследуются последствия притязаний Армении к Азербайджану, в частности к Нахчывану, анализируется геополитическое положение региона и его значимость для всего тюркского мира. Архивные документы со всей очевидностью свидетельствуют, что в начале XX века армяне, обеспечиваемые с помощью России и Великобритании деньгами, оружием и боеприпасами, совершили геноцид против Азербайджанского населения, в том числе и в Нахчыване. Основной причиной истребления армянами населения Нахчывана была их тюркская национальность.

Rəyçi: Akademik İ.M. Hacıyev

Daxil olma tarixi 07 fevral 2025-ci il